

ТРАДИЦІЯ ДЕРЖАВНОСТІ НА КИЇВЩИНІ У XIII-XIV ст.

У питанні про українську середньовічну державність важливе місце займають проблеми континуїтету, зокрема – проблема давньоруської політичної спадщини. Щоправда, й дотепер єдиним спадкоємцем традицій давньоруської державності в Південно-Західній Русі аксіоматично вважається Галицько-Волинське князівство; при цьому ігноруються перехідні форми політичного устрою Київщини т.зв. татарської доби /40-ві рр. XIII ст. – 50-і рр. XIV ст./, що на їх основі склалася держава Володимира Ольгердовича. Втім, слід зважити хоча б на той факт, що за литовської доби кордони Київської землі практично збігалися із кордонами Київського князівства передмонгольського періоду; виняток, головню, становили інкорпоровані Києвом Середнє Посейм'я, що про нього йтиметься нижче, і територія колишньої Переяславщини, яка, однак, і до татарської навали була тісно з ним зв'язана, наближаючись за своїм статусом до однієї з київських волостей /князі, що сиділи на київському столі, практично без перешкод порядкували переяславським столом, на якому так і не ствердилась власна династія; в літературі це явище визначається як "неповна самотійність Переяславського князівства", "певна його залежність від Київської землі", "опіка київських князів" над Переяславом/.

Відомо, що занепад державного життя на Київщині безпосередньо пов'язаний із монголо-татарським нашествиям. Не варто доводити, що напередодні, у першій половині XIII ст., Київ відігравав роль політичного центру /за висловом Платона Карпіні,

"столиці"/ всієї Русі. Навіть визнаючи факт зміщення його політичної гегемонії в область традиції, слід враховувати специфіку мислення феодальної епохи як за самою своєю природою традиційного, орієнтованого на історичне минуле та звичаї предків. Через це, навіть втрачаючи реальне політичне значення, Київ усе ж таки продовжував побутувати як компонент політичної свідомості, що активно формував поведінкові стереотипи, - і, в першу чергу, прагнення до здобуття київського стола, на який представники всіх розгалужень роду Рюриковичів мали формально рівні права ; тож за умов політичної нестабільності 1230-х років зміни князів тут відбувалися з калейдоскопічною швидкістю.

Ситуація докорінно змінилася після Батисвої навали. Київ, що перший час з санкції завойовників перебував у руках суздальських князів, незабаром вийшов за рамки їх безпосередніх політичних інтересів; паралельно джерела не згадують про претензії на спорожнілий київський стіл з боку галицько-волинських і чернігівських князів. Це, за відсутністю власне київської та переяславської княжих династій, означало злам механізмів, що забезпечували функціонування князівської влади у Києві та Переяславі ; тож відбулося "збезкняжіння" цих земель.

Але якщо Переяславщина, яка у 40-х рр. XIII ст. опинилася під безпосереднім контролем монголо-татар, взагалі припинила своє існування як окреме князівство, то на Київщині князівське правління було з часом відновлене: у літописах під 1331 та 1361-1362 рр. згадується князь Федір Київський /можливо, не одна, а дві різні особи/ ; першою половиною XIV ст. найчастіше датується в літературі князювання Іоанна-Володимира Іоанновича Київського та Андрія Вруцького /Овруцького/, що їх імена занесено до синодику новгород-сіверського Спасо-Преображенського монастиря.

У сучасних дослідженнях вони фігурують як "князі з місцевих феодалів" ; та при такому абстрактному формулюванні питання про середовище, що їх висунуло, по суті, зали-

шається відкритим. Видається за очевидне, що "вакантний" київський стіл не міг бути заповнений за рахунок "ресурсів" цього регіону, тобто шляхом рекрутування князів з-поміж місцевого боярства. Така процедура була неможливою з позицій ментальності як давньоруської доби, так і пізнішого часу – досить згадати події, що відбулися у Києві після смерті князя Семена Олельковича /1470 р./ : кияни рішуче відмовилися визнати воєводою Мартина Гаштольда як людину некнязівського походження і вимагали від Казимира, щоб він посадив тут Михайла Олельковича чи будь-якого іншого князя.

Очевидно, єдиним резервом, звідки могли бути почерпнуті претенденти на київський стіл, були Ольговичі, що князували на сусідній Чернігівщині. Першим такого висновку дійшов М.Д.Квашнін-Самарін, аналізуючи дані Новгород-Сіверського синодику, названі ним "яскравим променем, кинутим у непроглядну темряву історії Києва після Батієва нашествия". У синодику згадані князь Іоанн Путивльський, його син Іоанн-Володимир Іоаннович Київський і /можливо, брат останнього / Андрій Вруцький із сином Василем, забитим у Путивлі. Певно, утвердившись на київському столі, путивльські князі зберегли найтісніший зв'язок із своєю "отчиною" / де, очевидно, князували молодші представники цього роду / – сліди якого фіксуються за литовської доби у вигляді адміністративної належності Путивля до Київської землі. Зокрема, за актами другої половини XV ст. відомо, що путивльська данина йшла до київського "скарбу" та київського "ключа", а путивльські намісники рекрутувалися лише з нобілітету Київської землі. Заслугують на увагу і скарги київської депутації до Сигізмунда I Старого, спричинені втратою, за договором 1503 р., Путивля, "киевского держанья, а к Путивлю было 14 волостей ваших господарских ; те волости от ваших господарских предков слуги вашей милости – князья, и паны, и земляне земли Киевской – по Году держивали, и з тых волостей ... кони ездживали и шубы теплы куньи одевали" /1523 р./ ; це повністю узгоджується із уставною грамотою Київській землі / "... волости киевские кияном держати, а иному никому" /.

В літературі слушно відзначалося, що поєднання Путивля із Київською землею "з боку географічного ... було досить штучним - безпосереднього зв'язку Путивельщина з Києвом не мала" / Ф.О.Петрунь/. Тож запропоноване пояснення цього явища видається за найвірогідніше. І хоч записи синодику не датовані, цілком очевидно, що вокняжіння путивльської династії в Києві могло відбутися тільки на зламі XIII-XIV ст. : відомо, що у другій половині XIII ст. тут ще не було князів, а у 1330-х рр. вже правив князь Федір /саме його, певно, згадано в Київському синодику серед князів цієї династії/.

Щоправда, П.Г.Клепатський, автор фундаментальної монографії про Київщину литовської доби, датував правління Іоанна-Володимира Іоанновича початком XV ст. Однак цьому суперечить подвійне ім'я князя: за спостереженнями А.Поппе, вже в XIV ст. ім'я Володимир стає хрестильним ; що ж стосується генеалогічних конструкцій П.Г.Клепатського, який ототожнював Іоанна-Володимира із онуком Коригайла Ольгердовича, то їх необґрунтованість ще на початку нашого століття довів А.Прохаска.

Невідомо, завдяки яким обставинам князі-путивльці опинилися у Києві. Можливо, певну роль тут відіграли феодалні міжусобиці в Орді наприкінці XIII ст., в які були втягнуті і землі Південно-Західної Русі : не випадково у 1300 р. "митрополит Максим, не терпя татарського насилья, оставя митрополья и збежа ис Киева, и весь Киев розбежался". Можливо, скориставшись ситуацією, що склалася, путивльські князі саме в цей час і утвердились у Києві.

Що стосується офіційного статусу, якого вони набули, то, з огляду на стан джерел, окреслити його практично неможливо. Правда, М.С.Грушевський розглядав князя Федора /з 1331 р./ тільки як "татарського намісника", посилаючись на присутність баскаків серед його оточення - однак це припущення піддав критиці ще П.В.Голубовський, слушно відзначивши, що "до усіх найголовніших князів і в усіх областях були приставлені ці ханські чиновники".

Гадаємо, заслуговує на особливу увагу факт існування вруцького князя Андрія : він є свідченням того, що Овруч, який у

XIII ст. практично не згадується в літописних джерелах, у наступному столітті виступав як важливий /а, можливо і другий за значенням/ адміністративний центр Київщини. Певно, це сталося внаслідок того, що із середини XIII ст. південні райони Київської землі перебували, за висловом Плана Карпіні, "під безпосередньою владою татар" ; тож закономірно, що у XIV ст. позначилось піднесення таких міст, як Овруч, Житомир та ін.

Таким чином, протягом першої половини XIV ст. на Київщині відновилося князівське правління і сформувалася власна династія. Втім, тенденції політичної еволюції Середнього Подніпров'я цього періоду неможливо обмежити тільки традицією - слід враховувати такі явища, як т.зв. автономічний рух і взаємодію князівської влади із татарськими фіскально-адміністративними структурами.